

Kapusy Pál

1977-ben születtem Budapesten. A BME műszaki menedzser szakán 2001-ben diplomáztam. Amikor ott negyedéves voltam, akkor fogant meg bennem az ötlet, hogy felvételizzem filozófia szakra (2000). Ezt követően az ottani utolsó évemmel párhuzamosan végeztem a filozófiát, majd azóta is munkám mellett ez a legfőbb foglalatosságom. Egy Erasmus ösztöndíj segítségével 2005. tavaszi félévét a dijoni Université de Bourgogne-on végeztem. Itt kihasználhattam a helyi könyvtárakat Descartes moráljával és istenfogalmával kapcsolatos kutatásaimhoz, melyekből egy szigorlati dolgozat, valamint egy szemináriumi dolgozat született francia nyelven. A jelen kötetben szereplő írás 2006. tavaszán született. A jövőben valószínűleg más irányt vesznek kutatásaim, és az alkalmazott etika felé fordulva környezeti filozófiával fogok foglalkozni, „mellékpályán” azonban továbbra is kiemelten érdekel az álom jelensége.

KAPUSY PÁL

Az álom mint szkeptikus érv

„Valódi az álom, amíg tart, ennél többet az életről sem mondhatunk.”¹

1. Bevezetés

Az álommal, az emberi álmodással kapcsolatban számos kérdés vár még megválaszolásra. Ezek egy része az empirikus tudományok birodalmán belül fogalmazódik meg, válik vizsgálhatóvá, és kerül talán egyszer megválaszolásra. Az alábbi írás az álom jelenségét filozófiai perspektívából közelíti meg, éspedig a descartes-i „álomargumentum” néven ismertté vált szkeptikus érven keresztül. A dolgozat konklúziója szerint nincs olyan megbízható kritériumunk, amelynek segítségével eldönthető lenne, hogy aktuálisan, az adott pillanatban álmodunk-e, avagy ébren vagyunk. Persze felvethetjük, hogy tulajdonképpen örültségünk megállapítására sincs számunkra megfelelő kritérium.² Sőt, gondolhatunk arra is, hogy létezik egy gonosz démon, aki folyton megtéveszt minket, vagy akár agyak is lehetünk egy tartályban: kétséges, hogy mindegyik lehetőséget ki tudjuk zárni valamifajta megkülönböztető eljárás segítségével. Mi értelme van tehát mégis éppen az *álmot* vizsgálni filozófiai szempontból?

Az álom különleges jelenség. Akár mindennap megtapasztalhatjuk, létezése empirikusan adottnak tekinthető, még a tudati folyamatok tapasztalati vizsgálatának minden elméleti és módszertani nehézsége mellett is. Ezzel szemben például az örület problémája nem igazán filozófiai kérdés, mivel nem elég erős a külvilág megkérdőjelezésére. A csaló démon érv viszont túlságosan is erősnek tűnik, hipotézisként nehezebben védhető, például karteziánus szemszögből Isten „helyes” fogalmának elfogadása mellett kizárható egy *genus malignus* létezésének lehetősége. A dolgozat egyik következtetése az, hogy az álom jelenségéből kiinduló kételkedést Descartes maga sem tudta kielégítően megválaszolni. Hogyan tudta ennek ellenére biztos, megingathatatlan alapokra helyezni a tudományos ismeretek épületét? Írásunk végén megpróbálunk erre is választ találni.

¹ Ellis: *The World of Dreams*. Houghton Mifflin, New York, 1992. Idézi: Juvet (2001), 116. old.

² Vö. A 22-es csapdája.

2. Álom és ébrenlét fenomenális³ hasonlósága

Mielőtt nekifognánk vizsgálódásunknak, meg kell felelni arra a kérdésre, hogy nem tartalmaz-e körbenforgást már a probléma felvetése is? Hiszen az állítás, amit vizsgálunk, valahogy így hangzik: álom és ébrenlét megjelenési jegyeit tekintve annyira hasonló egymáshoz, hogy nem tudjuk megkülönböztetni őket. Nevezük ezt *hasonlósági tézisének*. A körbenforgás azonban abban állna, hogy már maga a kérdés felvetése előfeltételezi, hogy tudunk valamiféle különbséget tenni a két állapot között. A szakirodalomban találunk olyan érvelést, mely szerint igaz ugyan, hogy a tézist meg lehet hibásan is alkotni, azonban Descartes nem követte el a fenti tévedést. A hasonlósági tézis megfogalmazásakor mindössze azt a banalitást előfeltételezi, hogy de facto megkülönböztetünk álmot és ébrenlétet, nem törődve azzal, hogy mindezt *megbízhatóan* tudjuk-e megtenni.⁴ Mások azt vetik fel, hogy Descartes szkeptikus érvelése nem nyugodhat semmi olyan állítólagos tudáson, melyet az érzéki tapasztalat segítségével szerzett: ilyen lenne az, hogy rendelkezik az álom kifejezés fogalmával, vagyis hogy már aludt, volt álma korábban. Erre meg lehet felelni úgy is, hogy az elmélkedő egyszerűen csak posztulálja az álom fogalmának lehetőségét a vizsgálódás érdekében.⁵

A fenti megfontolások mellett az álomargumentum azon sajátosságát is ki lehet emelni, hogy az a mű egészében betöltött szerepéből fakadóan nem egy analitikusan rekonstruálható, szillogisztikus gondolatmenet premissákkal és konklúzióval, hanem egy ráhangoló jellegű meditáció. Ahogy Márkus György fogalmaz, az első elmélkedésekben szereplő „fikciókat” (vagyis az álomargumentumot és a csaló isten hipotézist) „nem lehet az irodalmi képviségtől megfosztott diszkurzív argumentációval helyettesíteni – egyszerűen azért nem, mert ezek *rossz*, hibás érvek.”⁶ Hibás érvek abban az értelemben, hogy őket Descartes az elmélkedések további részében egyértelműen annak minősíti. Márkus szerint funkciójuk a következő: „ezek a *képzelőerőt* szándékozzák érinteni/befolyásolni, hogy egy attitűdöt, a tévedéstől való félelem kognitív emócióját idézzék elő.”⁷

Ha a fenti érvelést elfogadjuk, mi értelme van mégis az álomargumentummal és a hasonlósági tézissel foglalkozni? Talán az, hogy egy túlzó, „hiperbolikus”, módszertani célból alkalmazott kétely esetén mindig fennáll a veszélye annak, hogy a későbbiek során nem sikerül a kételkedést kiváltó okot teljes mértékben megszüntetni. Ennek fényében pedig van létjogosultsága megvizsgálni, hogy mi az értelme az álommal kapcsolatos descartes-i szkeptikus „fikciónak”, és mennyiben tekinthető kielégítőnek a hatodik elmélkedésben kifejtett „cáfolata”.⁸ Másképp megfogalmazva: igaza van-e Descartes-nak akkor, amikor művének végén „rossz, hibás érvek” minősíti azt? Először tekintsük át röviden Descartes legfontosabb műveiben szereplő releváns szöveghelyeket.

„S ahogy ezeket figyelmesebben átgondolom, olyan nyilvánvalónak látom, hogy sohasem tudom biztos jelek alapján megkülönböztetni az álmot az ébrenléttől, hogy elámulok, s már-már szinte maga ez az ámulás erősíti meg bennem azt a véleményt, hogy álmodom.”⁹

„(...) még sohasem volt olyan érzetem, amelyről éber állapotban meg voltam ugyan győződve, ám amelyről ne vélekedhetnék álmomban is úgy, hogy éppen érzékelem.”¹⁰

„Különösképp áll ez ama legfőbb kételkedésre, amely az álomra vonatkozott, hogy tudniillik nem tudtam megkülönböztetni az ébrenléttől.”¹¹

„(...) mert alvás közben szinte mindig álmodunk, s ekkor úgy tűnik nekünk, hogy végtelen sok dolgot élénken érzékelünk és világosan képzelünk, amelyek sehol sem léteznek; amikor pedig így elhatároztuk magunkat a mindenben való kételkedésre, nincs már olyan jegy, melynek révén megtudhatnánk, hogy az álombeli gondolatok hamisabbak-e a többiekénél.”¹²

„(...) végül meggondoltam, hogy amiket éber állapotban gondolok, ugyanazok álomban is agyamba juthatnak s akkor nem igazak (...).”¹³

3 Az angol *phenomenal* szót fordítom így. A „fenomenológiai” kifejezés konnotációja túlságosan erősen kötődik az azonos nevű filozófiai, módszertani áramlathoz, és bár a „fenomenális” a magyar szlengben egy dicsérő jelző szerepét tölti be, emellett döntöttem.

4 Ld. Newman cikke a Stanford online enciklopédiában.

5 Stroud: *The Problem of the External World*. in *The Significance of Philosophical Skepticism*. Oxford University Press, 1984.

6 Márkus: Van-e teste az eszményeknek? Avagy irodalmi „forma” és filozófiai „tartalom” Descartes-nál. in *Metafizika – mi végre?*, 108. old.

7 Uo.

8 Elfogadhatjuk Faragó-Szabó István (2005) érvelését is, aki szerint például Mersenne-el vagy Berkeley-vel ellentétben Descartes nem elégedett meg azzal az antiszeptikus megfigyeléssel, hogy „az emberek nem hajlandók kétségbeesni a szkeptikus érvek hallatán”. „Descartes nem ezt az utat választotta. Úgy gondolta, hogy ha nem akarunk sanszot adni a szkepticizmusnak, alá kell szállnunk.” (Uo., 167. old.)

9 Descartes: *Elmélkedések az első filozófiáról* (ford.: Boros Gábor), Atlantisz, 1994. 27. old.

10 Uo. 95. old.

11 Uo. 107. old.

12 Descartes: *A filozófia alapelvei*, 4.§. (ford. Dékány András). Atlantisz, 1996. 26. old.

13 Descartes: *Értekezés a módszerről* (ford. Alexander Bernát). Kossuth, 1991. 48. old.

Tehát Descartes szerint, legalábbis a szkepszis fázisában, nincs megfelelő kritérium, nincs olyan „biztos jel”, nincs „olyan jegy”, melyek segítségével a két állapot között teljes bizonyossággal különbséget tehetünk. Láthatjuk azt is, hogy Descartes célja elsősorban a külvilágra vonatkozó naiv realizmusba vetett hit megingatása. Hogyan lehetséges két állapotot megkülönböztetni? Egyrészt összevethetjük egymással a két állapotban átélt tapasztalatok minőségét. Tekintve, hogy itt fogalmilag ingoványos talajon járunk, az „átélt” szó helyett alkalmazhatnánk a „szerzett”, „megélt”, „tapasztalt”, kifejezéseket is. Tapasztalat helyett pedig akár a „világ”, „valóság”, „élményanyag”, „gondolat”, „mentális tartalmak” is illeszthetők, gondolkodási keretünk függvényében.¹⁴ Az egyszerűség kedvéért használjuk most az „átélt tapasztalat” kifejezéseket. Mit értünk tehát azon, hogy két „átélt tapasztalat” minőségileg megkülönböztethetetlen? A következő, 2.1. fejezetben erre keressük a választ. Ha két fenomenálisan hasonló állapotot meg akarunk különböztetni, megpróbálhatjuk empirikus úton, például külső segítséggel eldönteni, melyik állapotban vagyunk éppen. Így a részegség esetén megkérdezhetünk valakit, hogy erősen ittas állapotban levő személynek tart-e jelenleg minket. Működhet-e ilyen módszer az álom esetén? Erről szól a 2.2. fejezet. Végül nem kerülhető meg az a kérdés sem, hogy az egyik kitüntetett állapotról, nevezetesen az álomról, lehet-e egyáltalán értelmesen beszélni? Állíthatom-e azt, hogy én most éppen álmodom, vagy ezen lehetőség értelmessége fogalmi elemzés útján kizárható (2.3. fejezet)?

2.1. Megkülönböztetés intrinzikus jellemzők alapján

Az egyik lehetséges megközelítés a különböző állapotokban átélt tapasztalatokat *intrinzikus* tulajdonságaik alapján jellemezni. Milyen elvek mentén működik a két világ? Milyen törvények érvényesek?

2.1.1. A fizikai törvények

Beszámolók alapján tudjuk, hogy az álomban nem ugyanazokat a fizikai törvényeket tapasztaljuk, mint az ébrenlét állapotában. Tipikus példa az álom során átélt repülésélmény, amikor a gravitációt semmibe vevő, lebegési, repülési élményről mesél valaki. Ez egészen nyilvánvaló különbséget jelentene a két állapot, két tapasztalati

¹⁴ A problémát voltaképpen az álombeli és az ébrenlét *tudatának* összehasonlításaként is meg lehet fogalmazni, ekkor az alábbi gondolatmenetet mint az álombeli és az éber tudattartalmak bizonyos szempontból történő analízisének tekinthetjük.

mező között. De vajon következik-e ebből, hogy ha *most* azt tapasztalom, hogy nem tudok repülni, vagyis úgy tűnik, hogy érvényesek a fizika törvényei, akkor *most* nem álmodom? Hasonlóképpen feltehetjük ezt a kérdést is: következik-e abból, hogy ha azt tapasztalom, hogy tudok repülni, hogy ott és akkor álomban eme furcsa tapasztalat átélésekor *tudom*, hogy álmodok? A válasz nemleges mindkét kérdésre. Az első azért, mert az álombeli tapasztalatokra nem mindig igaz, hogy a fizika általunk ismert törvényei *ténylegesen* áthágásra kerülnek. Vagyis pontosítani kell a korábbi megfogalmazást: az álom során nem *mindig* ugyanazokat a fizikai törvényeket tapasztaljuk, mint az ébrenlét állapotában. Vannak olyan álmepizódok, melyek során az éber állapotunkban érvényes fizikai törvények működnek. Talán ez az egyik oka annak, hogy Descartes az első elmélkedésben olyan álmélményt idéz fel példaként,¹⁵ ami teljességgel hasonlít egy ébrenlétben átélt tapasztalathoz, és nem egyikét a bizarr lehetőségeknek. A második kérdésre adott válasz már korántsem ilyen egyszerű. Első megközelítésben ugyanis úgy tűnik, hogy álmunkban bármilyen abszurd, akár a fizika törvényeivel ellentétes tapasztalatot élünk is át, számunkra mégis az álombéli „valóság” marad az igazi világ. Ha azt álmodom, hogy repülök, akkor az ott és akkor nem ébreszti fel bennem a kételyt, hogy vajon álmodom-e, hisz minden valóságosnak tűnik. Erre a problémára a következő fejezetben részletesebben is kitérünk.

2.1.2. A „tényellentétes” álmódás

Vannak olyan álmok is, melyek során nem a fizika törvényei működnek másképpen, hanem múltbeli, már megtörtént események újra átélése, más forgatókönyv szerint való lejátszása történik. Ilyen álomra példa egy már elhunyt személlyel való találkozás. Ha álmunkban megboldogult nagyapánkkal találkozunk, vajon gyanút fogunk-e, hogy emlékeink szerint ő már meghalt, így a találkozás lehetetlen, tehát most biztosan álmodunk? A kérdés megválaszolásához vizsgáljuk meg, hogy vajon személyes emlékeztünk megegyezik-e álombeli emlékeztünkkel, másképpen megfogalmazva ugyanarra emlékszünk-e álmunkban, ami „normális” életünkben történt. Arra, ami „normális” életünkben történt, az álom során valamilyen formában nyilvánvalóan emlékezhethetünk, hisz az álombeli képeink nagyrészt az ébrenlét során szerzett benyomásainkból konstruálódnak. Az azonban, hogy emlékezhethetünk *másra* is, korántsem ilyen egyértelmű. Visszatérve példánkra, álmunkban emlékezhethetünk úgy, hogy meghalt nagyapánk még-

¹⁵ „Mert valóban, mily gyakran meggyőző a megszokott, éjszakai nyugalom arról, hogy itt vagyok, ruha is van rajtam, s a tűznél ülök, holott valójában ruháimtól megszabadulván takarók között fekszem!” Descartes: *Elmélkedések az első filozófiáról* (ford.: Boros Gábor), Atlantisz, 1994. 27. old.

sem halt még meg? A kérdés empirikus jellegű: álomélmények beszámolójára építve dönthető el, és ez alapján igenlő választ kell adnunk. Tegyük fel, hogy létezik „álombeli emlékezet”, mely *eltér* az ébrenlét valóságának emlékezetanyagától. Másképpen megfogalmazva más múltunkra emlékszünk, mint egyébként. Ebben az esetben semmiképpen sem szolgálhat kritériumul főkérdésünk eldöntéséhez az álmodás során tapasztalt valóság „emlékezetünk” szerinti valósággal való összevetése. Hiszen ekkor emlékezhetünk úgy is, hogy a fizikaórán azt tanultam, hogy tudok repülni, s vélekedhetünk úgy is, hogy nagyapánk még nem távozott el az élők sorából.¹⁶

De vajon segít-e rajtunk az, ha feltételezzük, hogy az álombeli emlékezet *nem térhet el* a valóságtól? Most tegyük félre azt a problémát, hogy egy álomepizód során a közvetlenül átélt tapasztalat milyen értelemben tekinthető álombeli, illetve ébrenlét emlékezetnek. (Hiszen az álomban átéltekre felébredés után is emlékezhettek, így ez bekerül a „normális” emlékezetbe.) Tehát elegendő-e egy furcsa, fizikai törvényeket meghazudtoló tapasztalat esetén emlékezetünkre hivatkozni? A kérdés ismét empirikusan eldönthetőnek tűnik, ha gyakorlatunk álomélmények beszámolóira. Tegyük fel, hogy elmélkedőnknek valóban volt már olyan álomélménye, amikor elhunyt nagyapjával találkozott. Ekkor az is eszébe jutott, hogy idős rokona már meghalt, tehát a találkozás tulajdonképpen lehetetlen. Álomban ennek ellenére nem arra gondolt, hogy most álmodik, hanem egyszerűen a közvetlen tapasztalat felülírta az okoskodást, és úgy ítélte, hogy nagyapja mindezek ellenére jelen van előtte, és folytatódott az álombeli történet. Tehát a valóságos emlékezet (nagyapja halálának tudata) és a közvetlenül tapasztalt (de álombeli) valóság ellentmondásba került.¹⁷ Mivel rendelkezhetünk ilyen álomélménnyel, úgy ítélnénk, hogy az elmélkedő számára az emlékezetünkkel ütköző, tényellentétes tapasztalat még akkor sem szolgálhat megfelelő kritériumul, ha elfogadjuk azt az állítást, hogy az álmodás során „nem álmodjuk újra” emlékezetünket. Ezen a ponton azonban elkerülhetetlennek látszik egy az elmúlt évek empirikus jellegű kutatásaihoz kötődő jelenség megemlítése. Az előbb amellet érveltem, hogy még a legabszurdabb, valószerűtlen, fizikával és emlékeinkkel ellentétes tapasztalatok ellenére sem ítélnénk úgy álunkban, hogy most álmodunk. Az elmúlt évtizedek empirikus kutatásai szerint azonban az álomemlékek kis hányada ún. „tisztá tudatú álom” (lucid dreaming), olyan álom tehát, melynek során amikor elgondolkozunk azon, hogy vajon álmodunk-e, azt a választ adjuk, hogy igen. Olyan onirikus tudatról van itt szó, mely egyúttal reflexív is.

Az 1980-as években megindult kutatások során kísérletekkel sikerült igazolni, hogy létezik olyan álom, amikor az álmodó tudatában van annak, hogy álmodik. Hogyan lehet ezt igazolni? Stephen LaBerge volt az első tudós, aki empirikus kísérletekkel igazolta a tiszta tudatú álom létezését. Az első kísérletekben az alvó ember szemmozgásának irányát rögzítették. A tiszta tudatú álmodásra képes kísérleti alany álomban álombeli ujjait követve szándékosan fel-le mozgatta lassan a szemét. Ezt a mozgást a műszerek is kimutatták. Később a kísérleti alanyok előre megbeszélt módon jelzéseket adtak álrukban a kísérletvezetőnek, például az ujjukat mozgatva.¹⁸ Sőt, az Egyesült Államokból kiindulva szabályos mozgalom alakult ki, mely azt a „nemes” célt tűzte zászlajára, hogy népszerűsíti a tiszta tudatú álmodást lehetővé tevő módszereket, technikákat, eszközöket. Ezek központjában az ún. „valóság-ellenőrzések” állnak (RC, reality check), melyeket elvégezve elvileg ellenőrizhetjük, hogy álmodunk-e vagy ébren vagyunk. Ilyen egyszerű módszer az, hogy napközben is rendszeresen rá kell pillantanunk egy órára, majd pár másodperc múlva ismét ránézni – ha eközben túl sok idő telt el, vagy esetleg a kijelzőn zavaros szimbólumokat látunk, akkor biztosan álmodunk. Eszközként pedig például olyan maszkot húzhatunk alvás előtt fejünkre, mely figyelmeztet a szemmozgásunkat a csukott szemhéjon keresztül is. Az intelligens szemüveg amint érzékeli, hogy a megfelelő alvásszakaszba értünk, fénysugarat bocsát ki, aminek következtében álunkban valami világos, fénylő dolog jelenik meg, hasonlóan ahhoz, mint amikor az ébresztőóra csilingelését álunkban a villamos hangjává alakítjuk. A módszer sikeréhez nincs is másra szükségünk, minthogy éber állapotunkban is néha elgondolkozunk azon, hogy ha például nagy halom gyémántot fogunk látni, akkor az nagy valószínűséggel álunkban lesz. Azt jelenti-e mindez, hogy a huszadik század tudománya ilyen téren is rácáfolt Descartes-ra, azaz rendelkezésünkre áll a „kritérium”, mellyel képesek vagyunk az álmot az ébrenlétől megkülönböztetni? Elképzelhető. Azonban ezek a módszerek teljes bizonyosságot semmiképpen sem tudnak nyújtani, például azon okból kifolyólag, hogy a teszt elvégzését is meg lehet álmodni. Ilyen tiszta tudatú álomnak tekinthetjük egyébként Descartes 1619-es álmai közül a harmadikat is.¹⁹ Ez azonban önmagában nem elégséges ahhoz, hogy a hasonlósági tézist cáfolja, hiszen ahhoz elég azt fenntartani, hogy az elmélkedőnek volt már olyan álma, aminek során meg volt győződve arról, hogy nem álmodik.

16 A konzisztencia-kritériumról bővebben ld. a 3. fejezetet.

17 Itt azzal az ellenvetéssel lehet élni, hogy ezek szerint az álomban nem működik megfelelően a következtetési képesség, álunkban „átsiklunk” az irracionális részletek felett. Azonban ekkor azon „részlet” felett is átléphetünk észrevétlenül, hogy a helyzet irracionalitásából következően biztosan álmodunk.

18 A témáról bőséges anyag található például a www.lucidity.com oldalon, a Lucidity Institute honlapján.

19 „Az volt a legkülönösebb, hogy miközben azon tűnődött, vajon álmodik vagy látomása van, alvás közben arra a döntésre jutott, hogy álmodik, sőt, még mielőtt álma elszállt volna, értelmezte is azt...” (Descartes itt harmadik személyben beszél magáról.) Idézi: Jouvett (2001), 116. old.

2.1.3. Élénkség, világosság, határozottság

A mindkét tapasztalatban egyaránt működő törvényszerűségek mellett egy másik intrinzikus jellemző is szolgálhatna alapul a megkülönböztethetőségre. Ez pedig a tapasztalatok perceptív jellege, úgy mint élénkségük, határozottságuk, világosságuk. Empirikus beszámolók alapján nagy valószínűséggel állítható, hogy az álombeli élmények minősége, élénksége egyénenként eltérő, és különböző fokú lehet. Hasonlóan a fizikai törvényekhez, ahol elegendő volt annyit állítani, hogy *néhány* álunkban úgy tűnik, hogy azok teljesen hasonlóak az ébrenléthez, az álmok élénkségéről is elegendő annyit állítani a szkeptikus kétely fenntartásához, hogy *néhány* személy *néhány* álma hasonló világosságú az ébrenléti tapasztalataihoz. A „*néhány* személy” meghatározáson annyit még pontosíthatunk, hogy elég, ha magának az elmélkedőnek volt már ilyen jellegű álomélménye. Ráadásul a jelenvaló álomélmény élénksége, és az álomélmény utólagos, *felidézésekor* élénkségéről tudjuk, hogy nem azonosak,²⁰ vagyis hasonlóan az ébrenléti során átélt eseményekhez, az álunkban történtek is sokszor homályosabbnak tűnnek utólag, mint amikor megéltük őket. Sőt, még azt is hozzátehetjük, hogy teljes mértékben elképzelhető olyan álomélmény, ahol valaki ún. „aha” élményt él át, hirtelen úgy érzi, világosabban átlátja az összefüggéseket mint általában szokta. Azt az állítást, hogy Descartes azon „*néhány*” személy közé tartozik, akiknek legalábbis volt már az ébrenléti tapasztalataihoz hasonlóan élénk álomélménye, plauzibilisen fenn lehet tartani, többek között az 1619. november 10-i híres, utólag meghatározónak tekintett álmára utalva.

Gondolatmenetünknek itt igen lényeges pontjához érkeztünk. Megfogalmaztuk ugyanis, hogy ha az elmélkedő végletekig fokozza a kételyt, és semmit nem akar elfogadni, amiben nem biztos kétségbevonhatatlanul, akkor az álom és ébrenléti kapcsán elegendő, ha akár egyszer is volt az ébrenléthez teljes mértékben hasonló álomélménye. A teljesség kedvéért azonban még vizsgáljunk meg egy másik területet, ami a két tudatállapotra jellemző tapasztalatok között különbséget tehetne.

²⁰ Itt élhetnénk azzal az ellenvetéssel, hogy pont ezért azon személyek számára, akiknek olyan gyenge az álomfelidézési képességük, hogy sohasem álmodnak, ébrenléti és álombeli tapasztalata össze sem hasonlítható. Azonban a huszadik századi neurofiziológiai eredmények ismeretében szinte kizárt annak a lehetősége, hogy vannak olyan emberek, akik tényleg nem álmodnak (az ún. paradox alvás jelensége minden embernél, sőt a legtöbb emlős állatnál is megfigyelhető.) Valószínűbb, hogy csak nem rendelkeznek megfelelő hozzáféréssel álmaikhoz, de ez fejleszthető. Példaként említhetők azok a kísérletek, amikor a kísérleti alanyokat a megfelelő alvásszakaszban felébresztették, és ekkor könnyedén vissza tudtak emlékezni álmaikra.

2.1.4. Színek

A huszadik század közepén az álmokutatók általában úgy vélték, hogy az álom nagyrészt nem színes, hanem fekete-fehér. Ezzel szemben mind korábban, mind a későbbiekben az a nézet tűnt elfogadottabbnak, hogy álmaink inkább színesek. Schwartzgebel (2002) szerint ennek a média, például a fekete-fehér mozgóképek megjelenése az oka. Ahogy az elmúlt néhány évtizedben a színes film egyeduralkodóra tett szert, az álombeszámolóiban is a színes álmok kerültek túlsúlyba. Vajon az emberi álmodás jellege változott meg néhány évtized alatt, vagy az álomról szóló beszámolókat befolyásolják olyan társadalmi jelenségek, mint a film? Véleményem szerint nem valószínű, hogy maga az emberi álmodás természete ment volna keresztül valamiféle átalakuláson. Sokkal inkább védhetőnek tűnik az az álláspont, hogy az olyan kísérletek során, amikor az álomélmények színességét próbálták felmérni, a válaszolók alapvetően tévedtek álmaikról adott beszámolóikban. Hozzátehetjük még, hogy a kutatási módszertan is megváltozott, a korábbi kérdőíves, interjú módszer felváltotta a gyors szemmozgásos alvásszakaszban (REM) történő felébresztés. Ez egyrészt alátámasztani látszik a hasonlósági tézist, másrészt pedig az emberi emlékezet és a képzelet működésével kapcsolatos további kérdéseket is felvet. Például nem csak egy álombeli eseményről, gyakran egy korábban megnézett filmről sem tudjuk mindig megmondani, hogy vajon színes, vagy fekete-fehér verzióban láttuk.

A fentiek alapján annyit mindenesetre megállapíthatunk, hogy az álom fenomenális jellegéről való tudásunk bizonytalanabb annál, mint ahogy elsőre gondoljuk. Mivel az álomról legtöbbször utólag beszélünk, analógia állítható fel az emlékezet és az álomélmények között (ilyen esetben voltaképpen az álomélmény az emlékezet részét képezi). Emlékeink hiányos, bizonytalan felidézése hasonlít ahhoz, ahogy álmainkra emlékszünk. Például álunkban szerepelt valaki, akit név alapján tudunk azonosítani, de nem hasonlított az éber állapot számára létező, „valóságos” illetőhöz. Ezzel párhuzamba állíthatjuk az emlékezet működését, amikor a példánál maradva, találkoztunk valakivel, akiről utólag nem tudjuk megmondani, hogy milyen ruhát viselt. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy az illető nem viselt ruhát. Tehát az, hogy álmainkban színes világot tapasztalunk, nem zárható ki. Természetesen nem lehet megfelelő jegy a két állapot megkülönböztetésére a tapasztalt vizuális élményanyag színes vagy fekete-fehér jellege.

2.2. Megkülönböztetési eljárás

Ha elfogadjuk, hogy az álom és az ébrenlét során tapasztaltak nem különböznek intrinzikusan, minőségi jegyeik alapján, akkor valami más megoldást kell kitalálni a két állapot különválasztására. Megpróbálhatjuk feltenni a kérdést előbb másoknak, majd magunknak az állapotunkat illetően, illetve kísérletet tehetünk az álom lehetőségének kizárására oly módon, hogy magát az „álmodni” kifejezést értelmetlennek nyilvánítjuk.

2.2.1. Kísérletek

Hogyan lehet választ kapni arra a kérdésre, hogy „én most álmodom?” vagy „én most ébren vagyok”? Egyelőre tegyük félre azt a problémát, hogy egyáltalán értelmesek-e ezek a kérdések. Tegyük fel, hogy belecsípek magamba: ha felébredek, akkor álmodtam, ha nem, akkor ébren vagyok. Természetesen ez nem lehet a megfelelő eljárás a kérdés eldöntéséhez, hiszen álmodhatom az eljárás elvégzését is, mint ahogy bizonyára rendelkezünk olyan álmélménnyel adott beszámolóval, amiben az adott személy azt álmodta, hogy elvégezte a „csípés-tesztet”. De vajon nem lehet-e másokat megkérdezni arról, hogy álmodom-e? Ha most megkérnék egy a közelemben tartózkodó embert, hogy biztosítson arról, hogy ébren vagyok, s tényleg itt ülök a szobámban, és jelen írás gondolatmenetét szövögetem, akkor vajon válasza kielégítő kritériumul szolgálna? Természetesen nem, hiszen miért is ne álmodhatnám azt, hogy megpróbálom ily módon eldönteni, hogy éppen álmodom vagy ébren vagyok.²¹ Felvethetném azt is, hogy próbáljak csak visszagondolni arra, hogy megtörtént az álom-ébrenlét állapotok közti átmenet, vagyis tisztán emlékszem arra, hogy álmodtam az éjjel, majd felébredtem, azóta el is telt egy kis idő, még nem aludtam el újra, tehát most biztosan ébren vagyok. Sajnos azonban ez az ellenvetés is hasonlóan megválaszolható, mint a korábbiak: ahhoz, hogy fenntartsuk a szkeptikus kétely lehetőségét, elegendő, ha az elmélkedőnek csak egyszer is volt már olyan álma, amiben „fel is ébredt” az álom során.

2.2.2. Kérdés az „álmodni” ige használatával

Térjünk most vissza arra a problémára, hogy egyáltalán feltehető-e értelmesen a kérdés: „én most álmodom?” Mindenekelőtt annyit biztosan megállapíthatunk, hogy nem egyes szám első személyben feltenni a kérdést meglehetősen szokatlan, ha nem is

21 Sőt, egy ilyen álom valószínűségét pszichológiai értelemben csak fokozza, ha az álom kérdése ébrenlét során foglalkoztat.

értelmetlen. Ugyanis ebben az esetben a kérdés ahhoz válik hasonlóvá, amikor megkérdezzük valakitől: alszol? Természetesen erre értelmesen csak nemmel lehet felelni, az „igen” válasz (ami ez esetben egyenértékűnek tekinthető az „én most alszom” vagy „én most álmodom” állításokkal) öncáfoló jellegű, mivel az álmodás fogalmában benne rejlik az alvás is, amely *per definitionem* kizárja a külvilág ingereire történő tudatos reakció lehetőségét. A fent említett furcsaság tényét az adja, hogy a „most álmodsz?” kérdés esetén tulajdonképpen a *válasz hiánya* (vagy az esetleges horkolás) jelenti az igenlő választ.

2.3. Lehetetlen „álmodni”?

Az előző gondolatok talán hétköznapiak és banálisnak tűnnek, mindenesetre egyértelműen példázzák azt, hogy maga az „álmodni” kifejezés jelentése milyen problémákat vethet fel. Lehet-e *jelen* időben, egyes szám *első* személyben értelmesen használni („én most álmodom”, „azt álmodom, hogy...”)? Hiszen múlt időben minden bizonnyal értelmesnek tekinthetjük, amikor valaki beszámol olyan emlékekről, tapasztalatokról, amelyeket úgy tűnik, hogy alvása ideje alatt élt át. Tehát a „múlt éjjel azt álmodtam, hogy” kezdetű mondatokban vagy a „tegnap éjjel álmodtam”-ban szereplő használat legitimnek tűnik. Ha a jelen idejű formára gondolunk, akkor a *nem egyes számban* megfogalmazott állításokban szereplő kifejezést is értelmesnek tekinthetjük. Például amikor azt mondjuk, hogy „ő most éppen álmodik”.²²

2.3.1. Az „álmodni” fogalmának értelmessége

Az előbb azt állítottuk, hogy az álom fogalmában „binnen rejlik” az alvás is. Járjuk most körül egy kicsit az „álmodni” kifejezés jelentését. A *Magyar értelmező kéziszótár* a következő meghatározással szolgál:

„álmo | dik tn (és ts) ige 1. Alvás közben (vkivel, vmivel kapcs.) álmot lát. ~ik vkivel, vmi-vel v. vkiről, vmiről. | ts <Vmilyen eseményt> álmában lát, átél. Azt ~ta, hogy... 2. (...)”
„álom fn 1. Alvás közben észlelt (képszerű) képek sorozata. Álmot lát. (...)”²³

22 Ellenvetésként fel lehet hozni, hogy mások mentális tartalmához nincs hozzáférésünk, így értelmesen legfeljebb annyit állíthatunk, hogy „ő most mélyen alszik”. Azonban egyrészt amikor valaki álmában beszél, akkor erősen valószínűsíthető, hogy álmában kommunikatív szituációt él át, és nem csak a beszélőszervei keltek önálló életre. Másrészt az elmúlt évek neurofiziológiai kutatásai is rendkívül valószínűtlenné teszik azt lehetőséget, hogy az álmodásról legalábbis valamilyen közvetett formában ne lehetne tudomást szerezni. Ld. 20. lábjegyzet.

23 Mindkét idézet forrása a következő: *Magyar értelmező kéziszótár*, Akadémiai kiadó, Budapest, 1980. 35. old.

A két definícióból a következő, a hétköznapi nyelvhasználatnak megfelelő meghatározás adódik:

álmodni = alvás közben észlelt (képszerű) képek sorozatát látni, átélni.²⁴

Felfigyelhetünk emellett a szótárban is kiemelt intencionális jellegre. Az álom, mivel egyfajta tudatként is tekinthetjük, mindig valamire irányul, mindig valamiről szóló álom, „valaminek az álma”. Az „én most álmodom” állítást tehát átfogalmazhatjuk a fentiek szerint:

én most álmodom = én most alszom, és eközben képek sorozatát észlelem, élem át.

A kijelentéssel kapcsolatban rögtön valami furcsa érzésünk támad, ami abból adódik, hogy a mondat első fele, az „én most alszom” állítása a fentebb ismertetett abszurd jelleggel bír. Valójában a mindennapi nyelvben egyes szám első személyben akkor használjuk az álmodni igét, amikor egy valószerűtlen helyzetben a meglepetésünket fejezzük ki. („Ez hihetetlen! Biztos csak álmodom!” vagy „Ez nem lehet igaz, álmodom”). Ilyen esetekben a használat legitimnek tűnik, de ekkor nem állítjuk *ténylegesen* magunkra vonatkozóan az álmodás tényét (metaforikus használat). Tehát ha elfogadjuk, hogy az álmodás fogalmával elválaszthatatlanul összefügg az alvásé is, akkor súlyos nehézségekkel kell szembesülnünk.

Norman Malcolm az ötvenes évek második felében előállt egy tézissel:²⁵ szerinte az álmodás során nem beszélhetünk semmiféle átélt tapasztalatról, értelmetlen egy olyan megfogalmazás, hogy „X álmában azt gondolta, hogy p”, mert álomban semmiféle gondolás, akarás, hívés stb. nem lehetséges. Nemcsak hogy nem igaz az állítás, miszerint álom és ébrenlét megkülönböztethetetlen, hanem egyenesen értelmetlen róla beszélni is, feltenni a kérdést, vajon igaz-e. Hogy jutunk Malcolm szerint az álom fogalmához? Csakis azon mindennapi jelenség útján, amit az álmokról szóló beszámolóknak, leírásnak nevezünk.²⁶ Amikor azt mondjuk, hogy *emlékszünk* egy álmra, akkor valójában mást értünk azon kifejezésen, hogy „emlékezni”, mint amikor a hétköznapi értelemben használjuk. Hiszen az

24 Persze felvethető, hogy milyen alapon fogadjuk el éppen egy kéziszótár meghatározását kiindulási alapnak. Szerintem azonban az álmodni és az álom szavakon éppen *valami ilyesmit* értünk, összhangban az értelmezőszótárral. Fontos megjegyezni, hogy az álom során igen gyakran több érzékszervi modalitás működik, például szaglás, térérzékelés, tapintás, ennyiben tehát a definíció pontatlannak tekinthető. Gondolatmenetünket ez nem befolyásolja, mert az „én most álmodom” átfogalmazását követően a mondat első felének, az „én most alszom” mellékmondatnak van kiemelt szerepe.

25 Malcolm: *Dreaming*, Routledge, 1959.

26 Malcolm itt Wittgensteinre hivatkozik. Amikor valaki felébred, és azt állítja, hogy alvás közben mindenféle dolgokat megtapasztalt, és tudjuk, hogy nem hazudik, nem kitalál dolgokat, akkor azt mondjuk: álmodott az éjjel. Ez pedig egy nyelvjáték. Ettől még az, hogy *álmodott*, vagy *van egy olyan benyomása, hogy álmodott*, azonos dolognak tekinthető (id. mű 121. old.).

álom esetében semmilyen külső kritériumunk nincs ellenőrizni emlékeink helytállóságát, míg a hétköznapi emlékeinket illetően rendelkezésünkre áll a saját magunk vagy mások által történő ellenőrzés lehetősége (például ha úgy emlékszem, hogy betörték az éjjel az ablakot, akkor reggel meg tudom nézni, hogy valóban nem csal-e emlékezetem). A szerző egyik példája az, hogy ha valaki elmeséli, hogy egy órával ezelőtt egy kígyó nagyon megijesztette, és ha ez nem egy álombeli történet, akkor az egy órával ezelőtti viselkedéséből tudnánk következtetni állításának igazságára, míg az álom esetében természetesen erre még elméletileg sincs mód. Malcolm tehát erősen hangsúlyozza azt a különbséget, ami az álomról és a publikus eseményekről való beszámolóik között fennáll. Az álmokkal kapcsolatban csak a hétköznapi nyelvhasználat esetén beszélhetünk „tapasztalatról”, szigorú értelemben az álom során nem élünk át semmiféle tapasztalatot. A tapasztalat kifejezést amikor az „álmában” szóval vezetjük be, akkor egészen más értelemben használjuk – állítja Malcolm.²⁷ Nem igaz tehát, hogy ugyanolyan érvennyel beszélhetünk tapasztalatról, vélekedésekről, állításokról álmunkban, mint éber tudatállapotban, ennél fogva Descartes érve téves. Malcolm ilyen módon cáfolni vélte az álom fogalmát felhasználó szkeptikus álláspontot. Behaviorista jellegű gondolatmenetét azóta rengeteg, többségében jogosnak tűnő támadás érte.²⁸ Tekintsünk most át néhányat ezek közül!

Ha elfogadjuk a malcolmi álláspontot, akkor azt is el kell ismernünk, hogy az álom fogalma tulajdonképpen elveszti jelentését, mintegy értelmetlenné válik. Azt a mindennapi intuícióval és az álom szó hétköznapi használatával teljesen ellenkező állítást kapjuk, hogy voltaképpen sohasem álmodunk. Egyszerűen csak rendelkezünk olyan tapasztalatokról szóló téves emlékekkel, melyeket valójában sohasem éltünk át.²⁹ Hasonlóképpen súlyos az a következmény, hogy verifikacionista³⁰ érvét elfogadván fennáll a veszélye annak, hogy számos más, egyébként a mindennapi nyelvben elfogadottan és értelmesen használt fogalmunk áldozatul esik a szigorú értelmességi kritériumnak. Malcolm szerint érve csak olyan szavakra érvényes, melyek „belső” folyamatokra utalnak. Valójában azonban úgy tűnik, hogy Wittgenstein érvét olyan területre terjesztette ki, amelyre az eredetileg nem vonatkozott:

„580.§. „Egy 'belső folyamatnak' külső kritériumokra van szüksége.”³¹

27 Malcolm: *Dreaming and Scepticism*. in E. M. Dunlop (ed.): *Philosophical Essays on Dreaming*. Cornell University Press, 1977., 115. old.

28 A Dunlop által szerkesztett, az álomról szóló kötet jelentős hányadát is Malcolm álláspontjára referáló, azt vitató cikkek alkotják.

29 Ez az egyik legfontosabb ellenvetése A. J. Ayernek is, ld. Ayer: *Professor Malcolm on Dreams*. in *Journal of Philosophy*, 57., 1960.

30 Vagy legalábbis az értelmességhez a publikus jelleget megkövetelő.

31 Wittgenstein: *Filozófiai vizsgálódások*. Atlantisz, 1998.

Az álmodni szó használata elsősorban az álom *elmesélésének* fogalmán alapszik, de ez még nem zárja ki egy tágabb használat lehetőségét. Wittgenstein egy előadásában állítólag elutasította azt a nézetet, miszerint bizonyos lelki folyamatok leírása értelmetlen volna csak azért, mert „verifikálhatatlanok”. Van értelmük, jelentésük, de csak az emberi gondolatok leírásának publikus nyelvjátékán keresztül.³²

Jelen dolgozat keretén túlmutat a malcolmi álláspontot ért kritikák részletes elemzése. Haladjunk tovább gondolatmenetünkben azon feltételezés elfogadása mellett, hogy az álom fogalmának értelmetlenné nyilvánítása nem vezet közelebb az álom jelenségének megértéséhez.

2.3.2. Az „én most álmodom” állítás igazságértéke és a referencia

Vizsgáljuk meg azt a kérdést, hogy vajon az „én most álmodom” állítás mely esetben tekinthető igaznak vagy hamisnak. Az „eseteket” két nézőpontra és két állapotra lehet felosztani: az „én” perspektívája és egy külső megfigyelő szemszöge, valamint az éber és az álmodó tudat állapota. Az alábbi táblázatban összefoglalva az alábbi eredményt kapjuk:

	„Én” ébren	„Én” álomban
Külső nézőpontból	(A) Hamis	(B) Igaz lenne, de nincs hozzáférés
E/1. szemszögéből	(C) Hamis	(D) Hamis (mert álom közben úgy érezzük, hogy nem álmodunk, hanem a „valóságban” vagyunk.)

Ha ébren vagyok, az állítás nyilvánvalóan hamis – legalábbis első pillantásra. Azonban vegyük észre, hogy „C” eset, vagyis amikor az Én ébren van, és az „én most álmodom” állítást teszi, ez éppen a karteziánus elmélkedő *álomra vonatkozó szkeptikus állítását* jelenti. Ez vizsgálódásunk egyik fő kérdése: hogyan lehetséges, hogy nem hamis az „én most álmodom” állítás, ha úgy tapasztalom, hogy ébren vagyok? A modalitásnak itt fontos szerepe van, hiszen a biztos, kétségbevonhatatlan tudás megalapozásához annak a *lehetőségét* kellene kizárni, hogy az „én most álmodom” állítás igaz legyen. (A korábbiakban azt vizsgáltuk, hogy tudunk-e olyan kritériumot találni, amely segítségével az állítás igazságértéke megállapítható.) Nem azt a kérdést vizsgáljuk, hogy milyen feltételek mellett lehet igaz az „én most álmodom” állítás akkor, ha ébren vagyok, hanem azt, hogy a „lehet, hogy én most álmodom” állítás igaz. Ez pedig egyenértékű azzal a megfogal-

mazással, hogy a „biztos, hogy nem álmodom” állítás hamis. A „B” esetben azt értjük a hozzáférés hiányán, hogy ha egy másik ember álmodik, akkor mélyen kell, hogy aludjon, ilyen esetben pedig nem hallhatom tőle az „én most álmodom” állítást. Pontosabban hallhatom, de ekkor biztos lehetek benne, hogy valójában nem alszik, és így nem is álmodhat. Sajátos esetet képezhetnek a 2.1.2. fejezetben ismertetett kísérletekben szereplő módszerek, amikor nem nyelvi állítja valaki a külvilág számára, hogy ő most álmodik, hanem például ujjainak mozgásával. De mi történik akkor, ha álomban állítom, hogy „én most álmodom” (D)? Az álombéli valóságban, melynek összefüggéseire a mondat referál, a kijelentés ismét csak hamis lesz (természetesen nem feledve a fenti megfontolásokat). Az állítás egyetlen esetben lehetne igaz: ha a külső, „fizikai” világra referálna. De vajon tudunk-e álunkban a külső, „ébrenléti” világunkra referálni? A kérdés megvilágítja egyúttal sajátos szimmetriáját is. Ugyanis az ébrenlét során megfogalmazott „én most álmodom” esetén az éppen most megtapasztalt világot kell álombeli valóságnak tekinteni. De milyen külső valóságra vonatkozik ekkor állításunk? Hol képzelhetjük el magunkat, ahol éppen alszunk valójában, és mozdulatlanul fekszünk?

Aminek a referenciájáról most szó van, az egy állítás, vagy inkább egyelőre nevezük igazolatlan hitnek: „én most álmodom”. Nézzük meg tehát, hogy milyen kapcsolat lehet a két különböző állapotban elfogadott hiteink között. Lehet-e az ébrenlét világra vonatkozó értelmesen referáló hitünk álunkban?³³ Vegyük a következő példát. Álomban azt hiszem, hogy a szomszéd kisfia betörte szobám ablakát. Az álombeli szobám álombeli ablaka és ébrenlétem világában a szobám ablaka tekinthető-e azonos referenciának? Ha azt a választ adjuk, hogy igen, akkor valamiképpen mégiscsak referálnak álombéli hiteink az ébrenlét világára. De vajon következnek-e mindebből az, hogy álomban az a hitem, hogy „én most álmodom”, értelmesnek tekinthető? Az „én most álmodom” állítás önmagában nem tartalmaz közvetlen utalást az ébrenlét világra. Csak abban az esetben lehet erről szó, ha elfogadjuk azt, hogy az „én most álmodom” állítás valójában az alábbi hitet takarja:

„én most a jelenleg megtapasztalt valóságban (álomvilágban) nem álmodom, de valójában egy másik világban én most alszom, és közben a jelenleg megtapasztalt valóságot élem át (álmodom)”.

³³ Jakab Zoltán cikkében amellet érvel, hogy az álombeli hiteink, élményeink egy bizonyos, megfelelő kauzális értelemben függetlenek az ébrenlét hiteitől, élményeitől: csak történeti jellegű kauzális kapcsolat van ébrenlét és álom között. Ez annyit jelent, hogy álombeli észleléseink az ébrenlét emlékképeiből konstruálódnak („született vakoknak nincsenek vizuális álmaik”). – Jakab: Más mozi – más film. Putnam referencia-elve és az álom-argumentum. in *Magyar filozófiai szemle* 41., 1997.

³² Peter Geach utal Wittgenstein egy előadásában tett megjegyzésére, mely Lytton Strachey nevű író nő Viktória királynő utolsó gondolatai leírásának értelmességét „rehabilitálja”. Idézi: *The Encyclopedia of Philosophy* (ed.: Paul Edwards), Vol II., MacMillan, 1967.

A mondatban szereplő „én most alszom” magában foglal utalást mind önmagamra, mind pedig valamiféle meghatározható téridő tartományra, ahol ez lezajlik – például éjjel az ágyamban alszom. *Prima facie* lehetségesnek tűnhet, hogy hasonlóan az előző példában szereplő szobám ablakához, az álombeli hitemben szereplő ágy azonos lesz az ébrenlét világának ágyával.

Látványlag a kérdés nagyon hasonló az agyak a tartályban hipotézis dilemmájához.³⁴ El tudjuk-e értelmesen gondolni, hogy valójában nem az érzékelt tárgyvilágban vagyunk, hanem egy másik, kizárólag jeltelenetektől álló világban? Az „agyak vagyunk a tartályban” állításban szereplő szavak elfogadhatóan referálnak-e bármire is? Véleményem szerint a két érv között legalább egy ponton lényeges különbség van, amit egészen közönségesen így lehetne megfogalmazni: *tartályban úszó agyakból álló világot még senki nem látott,*³⁵ *alvó embert viszont igen.* Vagyis még ha el is fogadjuk a putnami hipotézis által felhasznált kauzális referencia-elméletet, lehetne amellet érvelni, hogy referálhatunk álunkban olyan dolgokra, melyek az ébrenlét világában találhatók. Másként megfogalmazva: nincs szükség „isten nézőpont” felvételére. Ennélfogva – legalábbis a BIV-hipotézishez hasonló érvelés mellett – lehet értelmesen állítani, hogy „én most álmodom”, még ha ennek igazságértéke kérdéses marad is.

2.3.3. A „mindig álmodom” kétely

Életünk vitathatatlanul az ébrenlét–alvás (álom)–ébrenlét szabályosan váltakozó ciklusaira tagolódik. Ha azt az erős szkeptikus állítást akarjuk fenntartani, miszerint lehet, hogy egész életünk csak álom, akkor fel kell tételni egy külső, a teljes ébrenlét–alvás–ébrenlét ciklust magába foglaló narratívát, miszerint az „én most álmodom” állítás valójában igaz, ha erre a külső narratívára vonatkoztatom. Ekkor elgondolhatónak kell lennie, hogy a jövőben be fog következni az ébredés pillanata, és az azt követő időszakra vonatkozóan a most kimondott „én most álmodom” állítás értelmes, sőt igaz lesz. Vagyis ellentétben az agyak a tartályban hipotézissel, ahol a két világ közti átmenet észrevehetetlen, nem figyelhető meg, az álom és az ébrenlét közti átmenetkor állapotunk megváltozását észleljük. Ellentétben tehát a BIV hipotézisben szereplő tartállyal, az álom fogalmáról ilyen értelemben pontos ismeretünk van, hiszen a való világ

34 Ld. Putnam: Agyak a tartályban. in. *Magyar filozófiai szemle* 2001/1-2., Továbbiakban az „agyak a tartályban” helyett a BIV rövidítést alkalmazom (brains in a vat).

35 Ez természetesen nem zárja ki lehetőségét, hogy a fizikai megvalósítását elgondoljuk – megnevezhetjük például a Mátix című filmet – de ez önmagában semmit nem jelent, a jelentős különbség továbbra is fennmarad: az álomról sokkal pontosabb empirikus fogalmunk van mint bármilyen az agyak a tartályban hipotézishez hasonló felvetésről.

egészére vonatkozólag éppen az álombeli világgal ellentétes észrevételeken keresztül is tehetünk pozitív megjegyzéseket – többek között ezen is alapul álom szavunk használata. Hiszen ha álmunk az ébrenlét felől szemlélve is teljesen hasonlóknak lennének a való világhoz, akkor egészen mást értenénk alatta. Valami hasonló gondolattal játszik el Babits Gólyakalifa című művében, ahol a főhős két életet él, és elalváskor történik meg az átjárás két élete között.

A fentiek szerint tehát álom és ébrenlét megkülönböztethető, ha időhorizontnak nem a jelen pillanatot tekintjük, hanem figyelembe vesszük a két állapot közti átmenet „észlelhetőségét”. Itt azt a korábban már említett példát lehet ellenetesként felhozni, hogy teljesen elképzelhető olyan álomélmény, aminek során az álmodó az álomvilágban felébred, észleli, hogy felébredt, sőt, akár újra el is aludhat – mindezt álmában. Fokozhatjuk-e odáig a kételyt, hogy egész eddigi életünk során bekövetkezett ébredéseink és elalvásaink csak egy tágabb álomnak a részei? Ez ellen legalább egy súlyos ellenvetést tehetünk. Annak a valószínűsége, hogy egy ilyen több ezer álom–ébrenlét váltakozásból álló ciklus során véletlenszerű, hogy az ébrenlétekhez kötődő tapasztalatokat az álombeli képzelet koherens egészé fűzi össze, míg a több ezer álomszakasz megmarad epizódyszerű, csak korlátozott mértékben kapcsolódó töredékek halmazaként, rendkívül alacsony.³⁶ Az ehhez hasonló, „mindig álmodom” kételynek is nevezhető tézis vizsgálata túlmutat dolgozatom keretein, de jelen célunkhoz nem szükséges állást foglalni a kérdésben, elég, ha a következőket elfogadjuk.

36 Russell a következőképpen ír a kérdésről: „In regard to probable opinion, we can derive great assistance from coherence, which we rejected as the definition of truth, but may often use as a “criterion”. A body of individually probable opinions, if they are mutually coherent, become more probable than any one of them would be individually. It is in this way that many scientific hypotheses acquire their probability. They fit into a coherent system of probable opinions, and thus become more probable than they would be in isolation. The same thing applies to general philosophical hypotheses. Often in a single case such hypotheses may seem highly doubtful, while yet, when we consider the order and coherence which they introduce into a mass of probable opinion, they become pretty nearly certain. This applies, in particular, to such matters as the distinction between dreams and waking life. If our dreams, night after night, were as coherent one with another as our days, we should hardly know whether to believe the dreams or the waking life. As it is, the test of coherence condemns the dreams and confirms the waking life. But this test, though it increases probability where it is successful, never gives absolute certainty, unless there is certainty already at some point in the coherent system. Thus the mere organization of probable opinion will never, by itself, transform it into indubitable knowledge.” (In: *The Problems of Philosophy*, Chapter XIII. Kiemelés az eredetiben.)

3. Descartes válasza az álommal kapcsolatos kételyekre

Véleményem szerint megalapozottan lehet érvelni amellett, hogy az álom és ébrenlét közötti különbség az ébrenlét „tágabb perspektívájából” szemlélve tetten érhető. Voltaképpen erre épül Descartes cáfolata is a hatodik elmélkedésben:

„Különösképp áll ez ama legfőbb kételkedésre, amely az álomra vonatkozott, hogy tudniillik nem tudtam megkülönböztetni az ébrenléttől. Most ugyanis igen nagy különbséget vettem észre közöttük, méghozzá azt, hogy az emlékezet sohasem kapcsolja össze az álmokat az élet valamennyi többi cselekedetével, ahogyan ez az ébren levővel történni szokott. Hiszen ha valaki álomban hirtelen megjelenék, majd azon nyomban el is tűnnék – ahogyan már ez az álmokban lenni szokott –, s nem látnám sem azt, hogy honnan jött, sem azt, hogy tovább tart, akkor minden alapom megvolna rá, hogy inkább valamely árnyképnek vagy az agyamban alkotott képzeleti képnek tekintsem, mintsem igazi embernek. Amikor pedig olyan dolgok jelennek meg előttem, amelyekkel kapcsolatban határozottan látom, honnan származnak, hol és mikor jelennek meg, s észlelésüket törésmentesen illeszttem egész további életemhez, akkor teljességgel bizonyos vagyok, hogy nem álomban, hanem éber állapotomban tűnnek fel előttem.”³⁷

Az utolsó elmélkedésben Descartes, miután felvázolta metafizikáját, a szkeptikus kételyeket tulajdonképpen megoldottnak tekinti. Miután korábban kizárta egy szándékosan megtévesztő, csaló isten létezésének lehetőségét, eljutott a külvilág létének bizonyításához is. Létezik tehát Isten, mely lényegénél fogva egyben az igazságokat is garantálja (*Deus verax*), létezik kiterjedt szubsztancia, és létezik a gondolkodó szubsztancia. Létezik tehát Én, melyhez test is tartozik, aki pihenni szokott, és létezik az álom jelensége is a gondolkodó lélek számára. Descartes mégis fontosnak tartja, hogy mielőtt az elmélkedések nyugvópontjára jut, a „legfőbb kételkedésre”, az álommal kapcsolatosra is választ adjon. Az álomargumentum cáfolata így elvileg arra az első elmélkedésben megfogalmazott állításra vonatkozik, miszerint „sohasem tudom biztos jelek alapján megkülönböztetni az álmot az ébrenléttől”. Akkor ezt az állítást annak a két tapasztalatnak az összehasonlításával támasztotta alá, hogy (1) az elmélkedő ül a kandalló mellett, rajta köpenye, s a közelében levő hétköznapi méretű tárgyakat észleli,³⁸ valamint,

hogy (2) mindezt csak álmodja. Akkor úgy tűnt neki, hogy a két tapasztalat között semmilyen különbséget nem tud felfedezni, bármikor megtörténhet, hogy valójában nem is ül a kandalló mellett, köpennyel a vállán, hanem valójában az ágyában fekszik, és erről álmodik. A hatodik elmélkedés során azonban „hirtelen” felfedez egy lényeges különbséget: mind az álom, mind az ébrenlét kapcsán egy-egy fontos jellemzőt. Ha az álom során olyan dolog vagy személy jelenik meg, mely hirtelen aztán el is tűnik, s nem észleljük sem eredetét, sem további sorsát, akkor a dolog biztosan csak álombeli kép lehet. Ez tehát az álomra vonatkozó jellemző, mely kritériumul szolgál. Ezzel szemben, ha olyan dolog jelenik meg, melynek eredetét határozottan látom, és „egész életemhez törésmentesen illeszttem”, akkor valójában nem lehet álomról szó, bizonyosan éberen élem át a tapasztalatot. Mindenekelőtt rögtön szembeötlik, hogy itt az első elmélkedésben hozott példára nem kapunk választ. A kandalló, a köpeny, a papírlap, sőt, maga az elmélkedő: csupa olyan dolog, melynek eredetét határozottan ismerhetjük, és törésmentesen illeszkedhet az elmélkedő életéhez!

A Descartes által megfogalmazott konzisztencia-kritériumnak azonban van egy másik gyenge pontja is. Nevezetesen az, hogy ezzel csak azt tudjuk megállapítani, hogy a *múltban* álmodtunk, de hogy éppen *most* álmodunk-e, ennek eldöntésére alkalmatlan. Hiszen a felfedezett konzisztencia vagy inkonzisztencia is lehet álmodott vagy valós. Ne feledjük azonban, hogy a cáfolat nem itt ér véget, ugyanis Descartes még hozzászól a következőket is:

„S nincs is okom akár egy cseppet is kételkedni igazságukat illetően, ha, miután valamennyi érzékszervet, az emlékezetet és az értelmet is igénybe vettem vizsgálatukra, ezek egyike sem jelentett semmi olyasmit, ami ellentmondana a többieknek. Abból ugyanis, hogy Isten nem téveszt meg, teljességgel következik, hogy ezekben az esetekben nem tévedek.”³⁹

Descartes tehát a gondolkodás több aspektusát javasolja bevetni, hogy egy megfelelő alapos vizsgálódással mint eljárással megítélhessük, éppen álmodunk-e vagy ébren vagyunk. A kritérium az lenne, hogy az érzékszerveink, emlékeink, és az értelmi műveleteink eredménye koherens, ellentmondásmentes egészt alkot. Vegyük azonban észre, hogy amint korábban megállapítottuk, érzékszerveinkkel nem tudunk különbséget tenni (vannak élénk, világos észleléseink álmunkban). Emlékeink ugyanúgy becsaphatnak bennünket, gondoljunk az álombeli hamis ébredésekre. Kibúvót egyedül

37 Descartes: *Elmélkedések az első filozófiáról* (ford.: Boros Gábor), Atlantisz, 1994. 107-108.old.

38 Az érv során annak a jelentőségét, hogy hétköznapi méretű és közeli tárgyakról van szó, Curley emeli ki írásában. – Curley: *Descartes Against the Skeptics*. Harvard University Press, 1978.

39 Uo.

az emlékezet és az értelem koprodukciója nyújthat: a fent kifejtetteknek megfelelően, az ébrenlét-álom ciklus nagyobb elemszámú mintájából nagy valószínűséggel következtethetünk arra, hogy legalábbis az nem igaz, hogy mindig álmodunk. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy erről morális, azaz gyakorlati bizonyosságunk van. Azonban a kérdés, hogy aktuálisan, az adott pillanatban eldönthető-e, hogy észlelésünk álombeli vagy valóságos, úgy tűnik, továbbra is nyitva marad. Ahogy Hobbes ellenvetésére adott válaszában Descartes maga is kifejti:

„Ki tagadja, hogy az alvó ember tévedhet? Később felébredvén, könnyen fölismeri tévedését.”⁴⁰

4. Következtetések

A fentieknek megfelelően megfogalmazhatjuk azt az állítást, miszerint nincs olyan módszerünk, kritériumunk, aminek segítségével aktuálisan, az adott pillanatban kizárhatjuk annak a lehetőségét, hogy álmodunk. Ez a zavarba ejtő helyzet azonban úgy tűnik, hogy nem okozott gondot Descartes-nak. Mégpedig azon okból kifolyólag, hogy még ha igaz is, hogy egy adott pillanatban nem tudjuk eldönteni teljes bizonyossággal, hogy észlelésünk álombeli vagy valóságos, értelmünket helyesen vezetve mégis el tudjuk választani a világos és elkülönített felfogást a zavarostól. Ebből a perspektívából szemlélve pedig lényegtelen, hogy álmodjuk, vagy ébren hajtjuk végre értelmünkkel a megfelelő műveletet.

„(...) és ha észlelünk valamit az érzékszerveinkkel, akár ébren, akár álunkban, akkor, feltéve, hogy elválasztjuk majd azt, ami világos és elkülönített lesz az erről a dologról bennünk levő fogalomban, attól, ami homályos és zavaros, könnyedén képesek leszünk meggyőződni arról, hogy mi az igazság.”⁴¹

Tehát a matematikai igazságokat, a metafizikai igazságokat, a kiterjedt szubsztancia alakjára, mozgására vonatkozó belátásainkat illetően teljesen mindegy, hogy ébren vagyunk, vagy álmodunk. Kettő meg három álunkban is öt, Isten pedig végtelenül töké-

letes, így nem lehet csaló, gonosz, megtevesztő még álunkban sem. Ha aktuálisan, az adott pillanatban nem tudom eldönteni, hogy ébren vagyok-e, mindössze annyit jelent, hogy a közvetlen érzéki benyomásaimat illetően lehetséges, hogy tévedésben vagyok, mivel álmodom. Ettől azonban az, hogy létezik két szubsztancia, létezik külvilág és testek, kétségbevonhatatlanul bizonyos marad. Sőt, életünk gyakorlati vezetését illetően sem érzünk semmi hátrányt ebből a furcsa helyzetből fakadóan, hiszen egy mindenható és jóságos Isten úgy alkotott meg bennünket, hogy a test-lélek kompozit működését ez nem veszélyezteti.

Mindezek mellett azonban el kell fogadnunk, hogy a szkeptikus érv gyengébb formája, mely szerint az álom és ébrenlét hasonlóságából fakadóan az *adott pillanatban* nincs kizárva a tévedés lehetősége - legalábbis Descartes elmékedéseiben – nincs megnyugtatóan megoldva. Dolgozatom ugyanakkor talán azt is megmutatta, hogy egy analitikus jellegű vizsgálódásnak milyen korlátai vannak például egy olyan tudati jelenség esetében, mint az álom.

⁴⁰ Descartes: *Elméltetések az első filozófiáról* (ford.: Boros Gábor), Atlantisz, 1994. 159.old.

⁴¹ Descartes: *A filozófia alapelvei*, 30.§. (ford. Dékány András). Atlantisz, 1996. 41.old.

Irodalomjegyzék

Descartes művei

- René Descartes: *Értekezés a módszerről* (ford.: Alexander Bernát). Kossuth könyvkiadó – Tekintet alapítvány, 1991.
- René Descartes: *Elmélkedések az első filozófiáról* (ford.: Boros Gábor). Budapest, Atlantisz, 1994.
- René Descartes: *A filozófia alapelvei* (ford.: Dékány András). Budapest, Osiris, 1996.
- René Descartes: *Tét és lélek, morál, politika, vallás* (szerk.: Boros Gábor és Schmal Dániel). Budapest, Osiris, 2000.
- René Descartes: *Les passions de l'âme*. Présentation par Pascale d'Arcy. Párizs, Flammarion, 1996.
- René Descartes: *Méditations métaphysiques*. Présentation par Michelle et Jean-Marie Beyssade. Párizs, Flammarion, 1979.
- René Descartes: *Discours de la méthode*. Présentation et dossier par Laurence Renault. Párizs, Flammarion, 2000.

További felhasznált irodalom

- Altrichter Ferenc: Karteziánus szkepticizmus és szemantikai externalizmus. In: *Magyar filozófiai szemle* 41 (1997/3-4), 705-721. old.
- Ayer, A.J.: Professor Malcolm on Dreams. In: *Journal of Philosophy*, 57 (1960), 517-535. old.
Vagy: Charles E.M. Dunlop (Ed.): *Philosophical Essays on Dreaming*. 127-148. old. Cornell University Press, 1977.
- Boros Gábor: *René Descartes*. Budapest, Áron Kiadó, 1998.
- Bouwsma, O.K.: Descartes' Skepticism of the Senses. In: *Mind*, 54 (1945), 313-322. old. vagy Charles E. M. Dunlop (Ed.): *Philosophical Essays on Dreaming*. 53-63. old. Cornell University Press, 1977.
- Carrique, Pierre: Descartes: le sujet des songes. In: *Rêve, vérité. Essai sur la philosophie du sommeil et de la veille*. Gallimard, 2002.
- Curley, E. M.: *Descartes Against the Skeptics*. 46-69. old., Harvard University Press, Cambridge Massachusetts, 1978.
- Faragó-Szabó István: *Az újkori szkepticizmus története*. Áron kiadó, 2005.
- Forrai Gábor: Hogyan ne legyünk agyak egy tartályban?. In: *Magyar filozófiai szemle* 41 (1997/3-4), 734-743. old.
- Jakab Zoltán: Más mozi – más film. Putnam referencia-elve és az álom-argumentum. In: *Magyar filozófiai szemle* 41 (1997/3-4), 722-733. old.
- Jouvet, Michel: *Alvás és álom*. Typotext, 2001.
- LaBerge, Stephen és Levitan, Lynne: Validity Established of DreamLight Cues for Eliciting Lucid Dreaming. In: *Dreaming Vol. 5, No. 3*, 1995. Vagy: <http://www.asdreams.org/journal/articles/laberge5-3.htm>.

- Malcolm, Norman: Dreaming and Skepticism. In: *Philosophical Review*, 64 (1956), 14-37. old.
Vagy: Charles E.M. Dunlop (ed.): *Philosophical Essays on Dreaming*. 103-126. old., Cornell University Press, 1977.
- Márkus György: Van-e teste az eszméknek? Avagy irodalmi „forma” és filozófiai „tartalom” Descartes-nál. In: *Metafizika – mi végre?*, Osiris-Gond, 1998.
- Newman, Lex: Descartes' Epistemology. Cikk a Stanford online enciklopédiában, <http://www.seop.leeds.ac.uk/entries/descartes-epistemology/>.
- Putnam, Hilary: Agyak a tartályban. (ford.: Ruzsa Ferenc) In: *Magyar Filozófiai Szemle* 2001/1-2.
- Schwitzgebel, Eric: Do people still report dreaming in black and white? An attempt to replicate a questionnaire from 1942. In: *Perceptual and Motor Skills* 96, 2003, 25-29. old.
- Schwitzgebel, Eric: Why did we think we dreamed in black and white? In: *Studies in History and Philosophy of Science* 33 (2002), 649-660. old.
- Williams, Michael: Descartes and the Metaphysics of Doubt. In: Rorty, Amely (ed.): *Essays on Descartes' Meditations*, University of California Press, 1986.